

MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI MŰHELYBESZÉLGETÉS II.

SZERKESZTETTE: NEPARÁCZKI ENDRE

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2022

Szakmai lektorok: Csendes Bálint, Fehér Bence, Neparáczki Endre,
Sárközy Miklós, Tihanyi Balázs

Nyelvi lektor: Nagy Dóra

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence,
Katona József Álmos, Mati Márton, Pomozi Péter

A kötet megjelenését támogatta a

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

© Szerzők, Szerkesztők, 2022

<https://doi.org/>

ISBN 978-615-6117-66-3

ISSN 2677-0261

M. LEZSÁK GABRIELLA

ONOGUROK ÉS SZABIROK A MEÓTISZ MELLÉKÉN

„A magyarok [...] népe kijött Szkítiából és ama mocsarak közül,
amit végtelen kiáradásával kiterjeszt a Don.”
(Regino prümi apát, 889 körül)

ABSZTRAKT: A Meótisz melléki kora középkori népek történetéről és anyagi kultúrájáról egyre több ismerettel rendelkezünk. A korabeli írott források több olyan népcsoportot, törzsszövetségi alakulatot is említenek a területen, amelyek a korai magyarsággal hozhatók kapcsolatba. A 6-7. századra datált Szivasovka régészeti kultúrát az orosz és az ukrán kutatás a különböző sztyeppei eredetű lovasnomád népek, köztük az onogurok és a szabirok régészeti hagyatékával azonosítja. Különösen izgalmas ez az azonosítás annak tükrében, hogy a középkori magyar krónikák (lásd Csodaszarvas-monda) és kortárs adatok (például Regino) szerint a honfoglaló magyarság a Meótisz mellékéről érkezett a Kárpát-medencébe, és míg az onogur elnevezés a magyarság külső megnevezéseként gyűjtőnévként szolgálhatott (jelentése: tíz törzs), addig Bíborban született Konstantin bizánci császár szerint a szabir feltehetően a magyarság eredeti származására utal. Az alábbiakban e két entitásra vonatkozó legfontosabb írott források és régészeti kultúrák összefüggéseit vizsgálom annak reményében, hogy sikerül ráirányítani a figyelmet a tudományos kutatás intenzívebb kiterjesztésének szükségességére a jelzett területen.

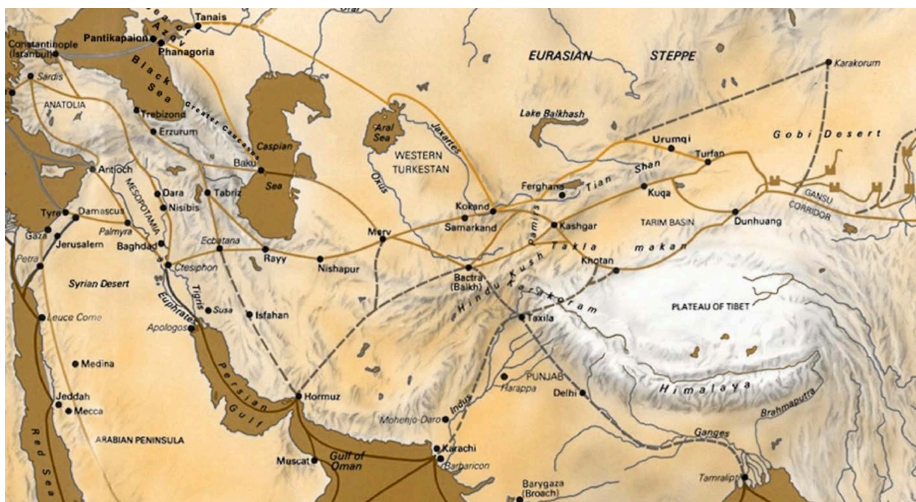
KULCSSZAVAK: Meótisz melléke, Kaukázus, Pontusz, királyi szkíták, meót nép, szabirok, onogurok, korai magyarok, Szivasovka-kultúra, részleges lovas temetkezések

1. A Meótság térségének jelentősége a korai magyarság történetében

A magyar népnév a 9. század első felében Kelet-Európa déli részén, a Meótság (Azovi-tenger) térségében tűnt fel elsőként az írott forrásokban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy előtte ebben a déli térségben nem léteztek, csupán más népi vagy törzsszövetségi elnevezések, például szkíta, hun, ogur-ugor, onogur, kutrigur, utigur, szabir és türk nevek alatt sejthetők. Az itt felsorolt népek és törzsszövetségek közös vonása, hogy az írott források közvetlenül a Kárpát-medencébe településük előtt (és több esetben utána is) a Kaukázus és a Kubán–Meótság vidékén említik őket. A középkori magyar krónikákban fennmaradt eredetmondánk, a Csodaszarvas-monda szerint a magyar etnogenezis alán és bolgár környezetben¹, a Meótság mocsaraktól szabdalt partvidéki térségében ment végbe, és többek között ezt örökítette meg a 9. század végén a kortárs Regino prümi apát is. A Meótság melléke már az ókorban az akkori világ egyik fontos kelet-európai központja volt, kiemelkedő szerepét az ide befutó szárazföldi kereskedelmi utak biztosították. A kelet–nyugati irányban húzódó Selyemút luxuscikkeinek egy része Kínából Közép-Ázsián keresztül a Kaszpi-tengeren és a Kaukázus északi előterén át jutott a fekete-tengeri Kimmer Boszporuszhoz (a mai Kercsi-szoros), míg a Selyemút másik útvonala a sztyeppén keresztül futott be a Don-torkolathoz. Az észak–dél irányú prémút déli végpontja szintén

1 A 13. század második felében Kézai Simon által lejegyzett Csodaszarvas-monda történeti hitelét erősíti, hogy a magyar nyelv iráni és török „jövevényszavai” – az életföldrajzi és növényföldrajzi adatokat is figyelembe véve – (a Kárpát-medencén kívül) csak a Fekete-tenger északi, északkeleti területén vagy a Kaukázus északi előterében kerülhettek a korai magyarok nyelvébe. A török „jövevényszavak” többsége a földművelésre, növénytermesztésre, kertkultúrára, szőlőművelésre, borkultúrára stb. vonatkozik, ezek az adatok viszont kizárják a dél-uráli, nyugat-szibériai területeket. Erről legújabban ld.: Agyagási–Dékány 2019, 47–49. Mellesleg elgondolkodtató, hogy a földművelésre, növénytermesztésre, kertkultúrára vonatkozó szavakat a magyar nyelvben török eredetűnek véli a kutatás, annak ellenére, hogy az eredendően lovasnomád török népekre a letelepült életforma nem jellemző. A pontusz-vidéki szkíta népre viszont Hérodotosz (Kr.e. 5. század) szerint igen.

a Don-torkolatnál, az ókori Tanaisz városában volt (1. kép). A pontusz-vidéki kereskedők innen szállították tovább elsősorban a Fekete-tengeren keresztül a keleti luxuscikkeket és az északi, főként uráli, nyugat-szibériai területekről származó prémeket, bőroket.² A régészeti leletek alapján a Meótság közvetlen kapcsolatban állt a Kaukázustól délre elhelyezkedő folyamközi kultúrákkal is. A hegylanc a bronzkortól kezdve hídszerpet töltött be a déli, folyamközi kultúrák és a Kaukázus északi térségében élő lovasnomád népek között.³ A Meótság térségében található kereskedelmi csomópontok felügyeleti jogáért és az ebből befolyó tetemes összegek birtoklásáért évezredek küzdelem folyt a sztyeppei népek között. A győztesek hosszabb-rövidebb életű hatalmi központjai mindig a déli, városias jellegű kultúrák szomszédságában létesültek.

1. kép. A kelet–nyugati irányú Selyemút és az észak–déli prémút csomópontjai a Meótszáznál. (A tér-képet Dorner Dániel készítette.)

- 2 A szkíta korban a görögök gabonakészletük többségét a pontuszi szkíta területekről szereztek be, és az uráli ércbányák exportja is jelentős volt.
- 3 A folyamközi területekről származó kulturális és technikai vívmányokat a lovasnomádok életformájuknak köszönhetően viszonylag gyorsan terjesztették el az eurázsiai sztyeppen és annak legnyugatibb végpontjában, a Kárpát-medencében. Erre már Pósta Béla, a kolozsvári régészeti iskola megteremtője is felhívta a figyelmet a 20. század elején, napjainkban a német régész, Svend Hansen mutatott rá ismét.

A Meótság térségének első név szerint ismert lakói a kimmereken kívül az úgynevezett királyi szkíták⁴ (Hérodotosz IV. 17–22.) és a meót nép⁵ (Hérodotosz IV. 123.) voltak. A meót nép története összefügg a szkíta és a sazuromata törzsekkel. Az ókori görög Hellanicus (Kr.e. 5. század) a *Népekről* című könyvében azt írta, hogy „amikor áthajózol a Boszporuszon, ott lesznek a sindek, felettük pedig a meót-szkíták” (Télfy 1863, 5.). Hérodotosz szerint a királyi szkíták a Krím-félszigeten és a Meótság mellékén éltek (Hérodotosz IV. 20.). Magukat ourgoi (οὐργοί), urogi (υροί) néven nevezték.⁶ Hérodotosz azt is feljegyezte, hogy a Meótszágtól jóval távolabb, északkeleti irányban is éltek királyi szkíták, akik korábban szintén a Krím–Meótság környékén laktak, és a királyi szkítáktól szakadtak el.⁷ A krími szkíta királyságot a Kr. u. 3. században az északi germán eredetű gótok döntötték meg, akiket viszont a 4. század második felében a belső-ázsiai hunok űztek el. A hunok az 5. század első felében tették át székhelyüket a Kárpát-medencébe, majd Attila vezetésével a korabeli Európa legjelentősebb entitása lettek. A gót származású történetíró, Jordanes (6. század) adatai szerint a hunok Attila halála (453) után a Fekete-tenger északi, északkeleti mellékére, a Meótság térségébe húzódtak vissza (Moravcsik 1930, 91.), ahol az írott források⁸ a hunokon kívül különböző „szkíta” és „hun” utódnépeket (például az ogur-ugorokat, urogokat (!),⁹ hunugur-unugur-onogurokat, kutrigurokat, utigurokat, szabirokat) említeneek. A magyar népi önelnevezés alapja egy kutrigur–hun uralkodó személyneveként 530 körül elsőként szintén itt, a

4 Hérodotosz történeti feljegyzéseiben számos olyan adat (pl. tulajdonnevek, szkíta szavak) található, amelyek alapján az elmúlt évszázadokban több jeles kutató rokonította a Fekete-tenger északi térségében és a Meótság mellékén élt királyi szkítákat a magyar néppel.

5 Régi nevét a Meótság az itt élő meót népről kapta, ld. pl. a Pallas Nagylexikon adatát: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/009/pc000905.html#5>

6 Sztrabón görög utazó, földrajzi író (Kr. e. 63 körül – Kr. u. 23 után) feljegyzése. Az urogokról ld. pl. Hóman Bálint *Ősemberek – ősmagyarok* című munkájának vonatkozó fejezetét: <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0011/0006/0003-3ff.html>

7 „A budinusokon [...] és a jyrka népen túl más skythák laknak, akik a királyi skytháktól elszakadtak, és így jutottak erre a vidékre.” (Hérodotosz IV. 22.)

8 Pl. Priskos, Agathias, Zacharias Rhetor, Menandrosz, Theophylaktos Simokattes (Moravcsik 1930, 4–18.).

9 A szkíta kori urog népnév ugor-ogur azonosításáról ld. pl.: Hóman Bálint *Ősemberek – ősmagyarok* c. munkája vonatkozó fejezetét: <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0011/0006/0003-3ff.html>

Meótság délkeleti térségében bukkant fel bizánci íróknál „Muagerisz” formában (Moravcsik 1927, 265.). Ezzel összefüggésben értékes adat, hogy Prokopios (6. század) szerint „a kutrigurok és az utigurok, akik két testvér-őstől származtak, s akiknek apja hun király volt, eredetileg a Meótság keleti partján laktak, de a mondai csodaszarvas vezetésével átkeltek a kimmeriai Boszporuszra és az ott lakó gótokat levertek. Az utigurok ezután visszatértek ősi hazájukba, a kutrigurok pedig a Dontól nyugatra telepedtek le” (Moravcsik 1930, 95.). E két testvérnép eredetmondája a magyarság Csodaszarvas-mondájának legközelebbi párhuzama.

Az írott források az 5-6. században az Észak-Kaukázusban, a Meótság környékén és a Kubán-vidéken említik a szabirokat is (Németh 1930, 186.).¹⁰ Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzásáról* című munkája (10. század közepe) szerint Árpád népét régen nem türköknek, hanem szabiroknak nevezték.¹¹ A szabirok Hérodotosz szerint a Kr. e. 5. században a Kaukázus déli térségében éltek (Hérodotosz IV. 37–40.), Rodoszi Apollón „szkíta nemzetként” hivatkozott rájuk.¹² Harmatta János nevüket és eredetüket is a szakák-

10 A magyarok és a szabirok közötti összefüggések összefoglalóját ld.: Bakay 1998, 53–58.

11 Az adat hitelesnek tartható, hiszen az Árpád-dinasztiához tartozó Tormás és Bulcsú hercegektől származik (Thúry 1896, 685.). A szabir népre vonatkozó forrásokat Tóth Csaba gyűjtötte össze, aki az alábbiakban összegezte jelentőségüket: „Az adatokat a valószínűség határain belül egymás mellé helyezve szinte hézagtalanul kibontakozik a szabir nép egész története, az észak-mezopotámiai kezdetektől a Kaukázuson át, és a szkítákkal, kimmerekkel, szakákkal, majd a hunokkal, illetve az ogurokkal-onogurokkal és a magyarokkal való szövetségen keresztül az északi vidékekig, egészen Szibériáig, mely utóbbi térségnek közvetlenül ők voltak a névadói, Sibir nevű régi városuk révén. A sumer, akkád, perzsa, görög, szír, örmény, bizánci, arab források, osztrák népköltések egyöntetűen szólnak a szabirokról, mint erőteljes, uralkodásra termett lovas népről, kiváló harcosokról, akiknek főfoglalkozása a háború, akik kiválóan értenek ostromgépek készítéséhez, a fémek megmunkálásához, fegyverek készítéséhez s akik vert falú, oszlopos házakat és lépcsős elrendezésű földvárakat építenek maguknak. A szabir, szovárd népnév Azerbajdzsánon kívül különféle alakban felbukkan még nyugat-kaukázusi és kelet-törökországi helynevekben is, elsődlegesen és túlnyomórészt itt, a Kaukázustól délre s a Pontus-melléken, nem Közép-Ázsiában s végképp nem Belső-Ázsiában. Ily módon a Kaukázus és környékének történeti ismertetése a továbbiakban sokkal nagyobb teret kellene, hogy kapjon a magyar, de ugyanúgy a nemzetközi történelemkutatásban és -oktatásban, hasonlóképpen Elő- és Közép-Ázsia, Eurázsia déli és északi, bronz- és vaskori régészeti-történeti viszonyai, kapcsolatai is.” (Tóth 2010, 9.)

12 https://web.archive.org/web/20141006081933/http://kolhida.ru/index.php3?path=_sourcer&source=a_rodosskiy

kal, vagyis a szkítákkal hozta összefüggésbe (Harmatta 1992, 258.). Tóth Csaba a kelet-európai sztyeppeti térségben egykor élt szouardenoi elnevezésű, szkíta származású szauromata néptörzset azonosította a szabirokkal (Tóth 2010, 19.). A szabirokat Jordanes a 6. században a hun népek közé sorolta (Bokor 1904, 38.), a görög Menandrosz (6. század) pedig azt is feljegyezte, hogy a szabirok 558-ig, az avaroktól szenvedett vereség idejéig a Kaukázus és a Fekete-tenger északi térségében éltek.¹³ Az itteni hun utódnépeket, köztük a szabir, onogur, berszel, utrigur, kutrigur népcsoportokat a bizánci források szerint az avarok hódoltatták, és egy részüket a Kárpát-medencébe telepítették (Nagy 1907, 218.; Moravcsik 1930, 98.; Szádeczky 1998, 19–20.).¹⁴ Egy szabir töredék viszont 576 körül a Kaukázusba, a Kura folyó vidékére költözött (Halasi Kun 1943, 79.). „Matzar” nevű várakat 587-ben említik a bizánci források, az elnevezés a magyar népnévvel rokonítható (Nagy 1908, 265.; Szádeczky 1977, 277–282.). Egyes csoportjaik az Urál vidékére és Nyugat-Szibéria területére is eljutottak, utóbbi térséget feltehetően róluk nevezték el. Emléküket mint tekintélyes lovas-nomád népet, a tatárok és az obi-ugorok is megőrizték és nekik tulajdonítanak csaknem minden fennmaradt régiséget (Németh 1930, 183–185.).

A 7. század második felében, a türk expanzió következtében a Kaukázus északnyugati térségéből és a Meótisz mellékéről újabb bevándorlás történt a Kárpát-medencébe: Kuber népének, az onoguroknak¹⁵ beköltözése (Nagy 1907, 326.). Ezzel lehetett összefüggésben, hogy a *Képes Krónika* a magyarok második (!) bejövetelét 677-re teszi (Nagy 1907, 329.).¹⁶ Az onogurok népe a bizánci források alapján az 5. században a Fekete-tenger északi, északkeleti térségében élt, a források nagyszámú népként hivatkoztak rájuk.¹⁷ Moravcsik Gyula bizan-

13 Ezt megelőzően Hérodotosz a dél-kaukázusi térségben a Kr. e. 5. században görögös torzitással „saspeires, saspeiron” néven említi őket (Melpomene, IV. 37, 40.), akik a XVIII. perzsa satrapiában éltek a médek és a kolkhisziak között, egy „matien” nevű nép szomszédságában. Erről ld. bővebben: Tóth 2010, 8–9.

14 Menandrosz szerint a kutrigurok 568 táján már az avarok oldalán a Balkánon harcoltak (Szádeczky 1998, 20.).

15 A magyarok és az onogurok közötti összefüggések elemzését ld.: Bakay 1998, 109–124.

16 Később részben Nagy Géza adataira alapozva és az ő emlékének ajánlva dolgozta ki László Gyula a kettős honfoglalás elméletét.

17 A turkológusok szerint az onogur elnevezés jelentése: tíz törzs, ezért nem népnévként hasz-

tinológus szerint a magyarság egykor beletartozhatott az onogur törzsszövetségbe, mivel az onogur később a magyarság külső megnevezéseként szolgált, a környező szláv népek nevezték így a magyarokat.¹⁸ A kortárs Jordanes 551-ben írott *Getica*-jában felsorolta a Fekete-tenger északi partvidékén élő népeket – feltehetően nyugatról kelet felé haladva –, és utolsóként említette az onogurokat (Moravcsik 1930, 12.). Jordanes azt is feljegyezte, hogy a „hunuguroktól ered a hermelin bőrökkel való kereskedelem” (Bokor 1904, 39.), az adat szerint az onogurok felügylték az észak–dél irányú prémút kereskedelmét (Засецкая 2007, 106.). Theophylaktos Simokattes adata alapján az onoguroknak volt egy Bakath¹⁹ nevű városuk Közép-Ázsiában, a Szír-Darja mellett, amelyet föld-rengés döntött romba (Nagy 1908, 268.; Harmatta 1989/1990, 163-165.). Az onogurok országát („patria Onogoria”) a Ravennai Geográfus *Cosmographia* című munkájában 700 körül a Fekete-tenger északkeleti partvidékén, a Meó-tisz mellékén említi (Moravcsik 1930, 14.), ekkorra azonban a korai bolgárok többsége elvándorolt a területről nyugati és északkeleti irányba (Erdélyi 2008, 22.).²⁰ A *Cosmographiá*ban megőrzött adatok a Kézai Simon (13. század) által lejegyzett Csodaszarvas-mondát is hitelesítik, mivel a korszakban az onogurok szomszédságában valóban bolgár és alán népek éltek (Szántó 2020, 125.). Onogoria központja a Fekete-tenger északkeleti partvidékén, a Tamany-félszigeten lévő antik Phanagoria volt, a 7. század második felében azonban kazár fennhatóság alá került (Erdélyi 2008, 22.). A bizánci források az onogurokat

nálhették, hanem 10 törzs szövetségeként létrejött politikai alakulatot jelenthetett. Ezzel hozható kapcsolatba a görög források szerint a Kaukázus északnyugati előterébe lokalizálható „hét nemzetség népe” megnevezés a 6. századból (Szádeczky 1998, 14.). A „hét ország” egy arab forrásban is szerepel és a leírás szerint szintén a Kaukázus északnyugati előterében helyezkedett el. Az országot leíró Maszudi lakóit nagy lélekszámú népként jellemezte. A témáról ld.: Obrusánszky 2013, 82–83.; Sudár 2020, 213–221.

- 18 Az ogur, onogur megnevezés szláv nyelvű változata az ugor. Melich János szlavista szerint az ogur és az ugor ugyanazt a népcsoportot jelöli. A magyarokra vonatkozó onogur elnevezés a szlávoktól került a nyugat-európai népekhez, ld. pl. az ungar, hongrois megnevezéseket (Moravcsik 1930, 101.).
- 19 Nagy Géza szerint Bakath város neve emlékeztet az egykori Baktria régi zend nevére, Bákhdhíra (Nagy 1908, 265).
- 20 A bolgárok egy része Aszparuh vezetésével a 7. század második felében a Balkánra telepedett, míg egy másik részük a Volga felső folyása mentén megalapította a volgai Bolgárországot.

még a 8. század folyamán is a Meótság délkeleti mellékén, a Kaukázus északnyugati előterében, a Kubán-vidéken említik. A 8. század közepén készült bizánci püspökségi jegyzék szerint Onogoriában, a Fekete-tenger északkeleti részén, Tamany városában a kazár vezetés által propagált zsidó vallás térnyerésének el-
lensúlyozására onogur püspökséget szándékoztak létrehozni (Moravcsik 1930, 14–15, 100–101.). Moravcsik Gyula a fenti adatok alapján, valamint abból kiindulva, hogy az onogur név a szlávok által a magyarságra alkalmazott külső megnevezés, úgy vélte, hogy a 9. század első felében a magyarság, miután kivált a kazár szövetségből,²¹ a Meótság keleti mellékéről húzódnak nyugat felé, az etelközi területekre (Moravcsik 1930, 108.).²²

Érdemes végezetül a középkori magyar krónikák eredethagyományát is röviden áttekinteni. Anonymus (13. század) *Gesta Hungarorum* című munkájában azt írta, hogy a „mogerek” Szkítából telepedtek a Kárpát-medencébe. Szkítia szerinte igen nagy föld, amelyet „Dentumogernek” hívtak. Kelet felé határa az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjedt, legszélén pedig a „Thanaisz” (Don) folyó található nagy mocsaraival (Szabó 2014, 41.) Kézai Simon (1286 k.) szerint „Thana szkíta király fia volt Ménrót” (Nimród), aki Perzsia egyik tartományába, „Eviláth” földjére telepedett. Eviláth földjén²³ két fia született, Hunor és Magor, akik egy csodás szarvast űzve jutottak el a meótszi mocsarakhoz. Itt letelepedve alánokkal és bolgárokkal keveredtek, majd olyannyira megso-
kasodtak, hogy a föld már nem tudta őket eltartani, ezért kiköltöztek „Szkítiába”. Kézai azt is leírta, hogy Szkítia országa egy területet alkotott, de három tartományra oszlott: „Barsatiára, Denciára és Mogoriára” (Bendefy 2000, 71.).

21 A szövetség felbomlásának oka a források szerint a zsidó vallás térnyerése volt. Ekkor csatlakoztak a magyarokhoz a kabarok is.

22 A Juliánusz által a Volga mellett megtalált és később a baskírokba, valamint a tatárokba olvadt keleti magyarok szállásterülete nem értelmezhető őshazaként, sokkal valószínűbb, hogy Kovrat halála után a bolgárok egy részével a Kubán–Meótság mellékéről költözhettek az északkeleti területekre. Jelentős csoportjaik (onogur, szabir néven?) a prémkereskedelem, valamint az uráli ércek (ólm, platina, arany, réz és vas) miatt már korábban is eljuthattak a dél-uráli és nyugat-szibériai régiókba.

23 Eviláth földje a Bibliában is szereplő, valós földrajzi fogalom. A kutatás többnyire a Kaukázus déli térségébe helyezi, ld. pl.: Thúry 1897, 401–403; Krausz 1898, 293–305.; Bakay 1998, 17.

Barsatia valószínűleg Barsaliával²⁴ azonosítható (Vámbéry 1882, 179.; Bendefy 1999, 31.) és a Kaukázus északkeleti részébe lokalizálható (Плетнева 1976, 15–16.), Dencia a Don menti területeket jelenthette, Mogoria pedig a Kaukázus északi előterében található Magyar város térségében feküdhett (Bendefy 2000, 72.). Általánosságban megállapítható, hogy a leírások szerint a középkori magyar krónikák Szkítián – ahonnan a magyarság a Kárpát-medencébe telepedett – a Fekete-tenger és a Kaukázus északi előterét, valamint a Meótság térségét értették, vagyis európai helyszínekről van szó (Szabó 2014, 46.).

2. Régészeti adatok a meótszi őshazához

A Kárpát-medencében és a Meótság mellékén lezajló összefüggő történeti folyamatokat a vizsgált időszakban a régészeti leletek is jelzik. Nagy Géza régész szerint „[...] a magyarországi és kaukázusi leletek közt az avar korszak folyamán volt meg az a szoros kapcsolat, nem is említve a góth-germán és kaukázusi fibula-típus azonosságát, amit csakis a kaukázusi területről való kivándorlás magyarázhat meg; ez pedig pontosan megfelel annak a történeti ténynek, hogy 568-tól 678-ig különböző törzsek, mint kuturgur-hunnok, tarmakhok, zabenderek vagyis szabirok és unugur bolgárok költöztek hazánkba a Kaukázus szomszédságából. Ha tehát a nyelvi bizonyítékok arra utalnak, hogy a magyarság és a kaukázusi népek közt egy hosszú ideig tartó érintkezési korszakot kell felvennünk: ez a korszak már néhány századdal előbb véget ért a honfoglalásnál s a régészeti leletek szerint az alánokkal érintkező magyar elem már az avar időszak alatt beköltözött Magyarország területére a fentebb említett keverék néptörzsek neve alatt s ezen magyar elemtől külön kell választanunk a honfoglalókat.” (Nagy 1907, 259.). Horváth Tibor régész is úgy vélte, hogy „[...] kimutatható a Kaukázusban és a Kubán-vidékén a VI-VIII. században egy

24 Epheszoszi János (Kr.u. 6. század) szerint „Barsalia az alánok hazája, ennek városait a rómaiak építették, ezek alkotják Kaspiát, amelyet türk kapunak is neveznek. Lakosait, a bulgárokat és a pugurokat, akik egykor keresztények voltak, kazároknak nevezik.” Idézi: Bendefy 2000, 103.

olyan kultúra, amelyben megtalálhatók az avar kerekfűlű edények megfelelői, s amely a fémművesség terén is szolgáltat megfelelő jelenségeket. Mivel itt a kapcsolatok [...] olyan nagyok, hogy egyszerű átvételre nem gondolhatunk, törzsi csatlakozást kell feltételeznünk. Ezek a törzsek pedig a magyarságból váltak ki, mely nép az V. század vége óta lakta a Kubán és a Kaukázus vidékét és az egykorú írónál hun, szabir, és onogur nevek alatt szerepelt. Az avarok nemcsak kuturgur-uturgur törzseket ragadtak magukkal Dél-Oroszországból, hanem a magyarság egy részét is, mindezek a törzsek az avarokkal egyidőben, 568-ban költöznek be a longobardok által elhagyott Magyarország földjére.” (Horváth 1935, 124.)

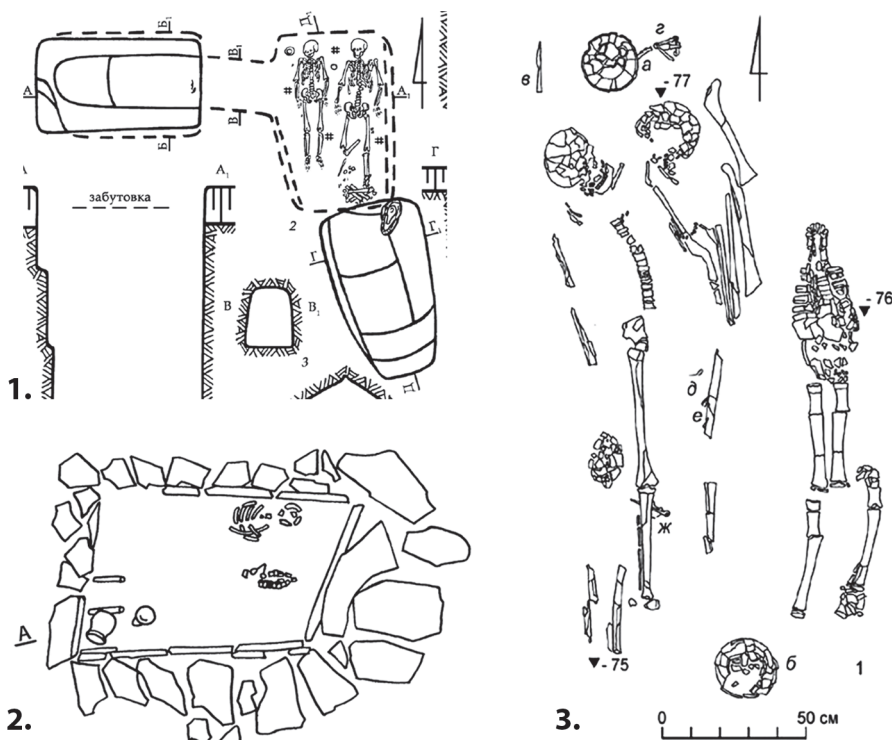
A tárgyi emléanyagban megtalálható párhuzamokon kívül a vizsgált térségben a temetkezési szokásokban is megfigyelhetők azonosságok. Amíg a tárgyi kultúra a divat és a technikai fejlődés következtében folyamatosan változik, addig a temetési szertartások során alkalmazott rítusok akár évezredek át változatlan formákat őrizhetnek meg (László 1943, 195.). A legszembetűnőbb azonosságot a részleges lovas temetkezések megléte jelenti a jelzett területeken és időszakokban. A részleges lóval történő temetkezés a honfoglaló magyarok elit rétegének legmarkánsabb temetkezési formája. A rítus jellemzője, hogy a sírokban csak az állat koponya- és végtagsontjai találhatóak meg és gyakran a ló bőrének nyomai is felfedezhetők. A honfoglalás kori Kárpát-medence részleges lovas temetkezéseit Bálint Csanád rendszerezte és megállapította, hogy legjellemzőbb az elhunyt bal oldalára, a lábhoz tett lóbőrös temetkezés a benne hagyott fejjel és a négy végtaggal együtt. Ezen kívül jellemző még a kitömött lóbőrös, a hajtogatott lóbőrös, a kiterített lóbőrös és a jelképes (lószerszámos) változat is (Bálint 1969, 108–110.). Kutatásai szerint a korai időszakra a kitömött lóbőrös temetkezés volt a legjellemzőbb. Bálint Csanád úgy vélte, hogy a részleges lovas temetkezés szokása az 5. században jelent meg a kelet-európai sztyeppén és a Kaukázus vidékén, majd a 6. században az avar honfoglalással jutott el a Duna–Tisza közére, etnikailag pedig az onogurokkal azonosította a rítust használó népességet (Bálint 1974, 95-96.). Somogyi Péter a Gyoma (Békes megye) határában feltárt, kora avar korra datált részleges lovas temetkezés párhuzamát a dél-ukrajnai Szivasovka-kultúra pontuszi csoportjában találta meg és a lelethorizont temetkezéseit a kelet-európai ogur népek régészeti ha-

gyatékának tartotta (Somogyi 1997, 109.). Bóna István a hunok 4. századi kelet-európai, majd Kárpát-medencei térhódításával hozta összefüggésbe a részleges lovas temetkezések megjelenését (Bóna 1993, 143.), Érdy Miklós kutatásai szerint a részleges lóval történő temetkezést a hunok belső-ázsiai hazájukból, a mai Mongólia területéről hozták magukkal, előtte ez a szokás a térségben ismeretlen volt (Érdy 2001, 70.).

Hérodotosz (Kr.e. 5. század) leírásából viszont tudjuk, hogy a pontuszi szkíták is alkalmazták a lovak belső részeinek eltávolítását és belsejük kitömését (Hérodotosz IV. 72.). Az orosz történész, Rostovcev adatait felhasználva a hazai kutatásban László Gyula mutatott rá arra elsőként, hogy a részleges lóval történő temetkezés már a szkítáknál megtalálható a „Dél-Orosz sztyeppén” (László 1943, 196.) A részleges lovas temetkezések kapcsán azt is hangsúlyozta, hogy a „Dél-Orosz sztyeppén” élt „szkítáknál megismert temetkezési módok ugyanabban az összetételben találhatók meg ismét a magyarságnál, mint a szkítáknál és az őket követő hunoknál” (László 1943, 198). A hun korszak és a honfoglaló magyarok részleges lovas temetkezései közötti összekötő kapcsot az avar kori Kárpát-medence egyik kisebb és földrajzilag is zárt csoportjában találta meg (László 1943, 196.). A szkítáktól eredeztethető rítussal kapcsolatos felismerése a hazai szakirodalomban visszhangtalan maradt. Az elmúlt évtizedekben azonban az orosz régészeti kutatások bebizonyították, hogy a Meótiszi keleti mellékén, a Kubán-vidéken (ld. pl. Анфимов 1975, 37, 44.) és az Északnyugat-Kaukázusban (Новичихин 2006, 30; Сазонов 1995, 84–107.), több mint egy évezreddel a hunexpánzió előtt, a preszkíta és a korai szkíta időszakban, a meóti kultúra aknasírjaiban már előfordulnak a részleges lovak. A Fekete-tenger északi előtere (Тельнов–Четвериков–Синика 2016, 89, 143, 152, 268, 619.) és a Kaukázus északnyugati előtere klasszikus szkíta kori sírjaiban az egész lovak mellett viszonylag nagy számban szintén megtalálhatók a részleges lovak (Новичихин 2006, 30–31.) (2. kép).²⁵

A rítus továbbélését a Kr.u. századokban például a Fekete-tenger északkeleti mellékén a Fanagoria C temető 1-2. századra datált 63. sírja bizonyítja

25 A szkíta kori Kárpát-medencéből eddig nem került elő részleges ló, csak egész lócsontvázas temetkezések ismertek.

2. kép. Szkíta kori részleges lovas temetkezések a Pontusz északnyugati térségében (2. kép 1.: Тельнов–Четверигов–Синика 2016, 143., Рис. 62. nyomán), az Északnyugat-Kaukázusban (2. kép 2.: Новичихин 2006, 113, Рис. 5.1. nyomán) és a Kubánon túli területen (2. kép 3.: Лимберис – Марченко 2014, 170, Рис. 4. nyomán).

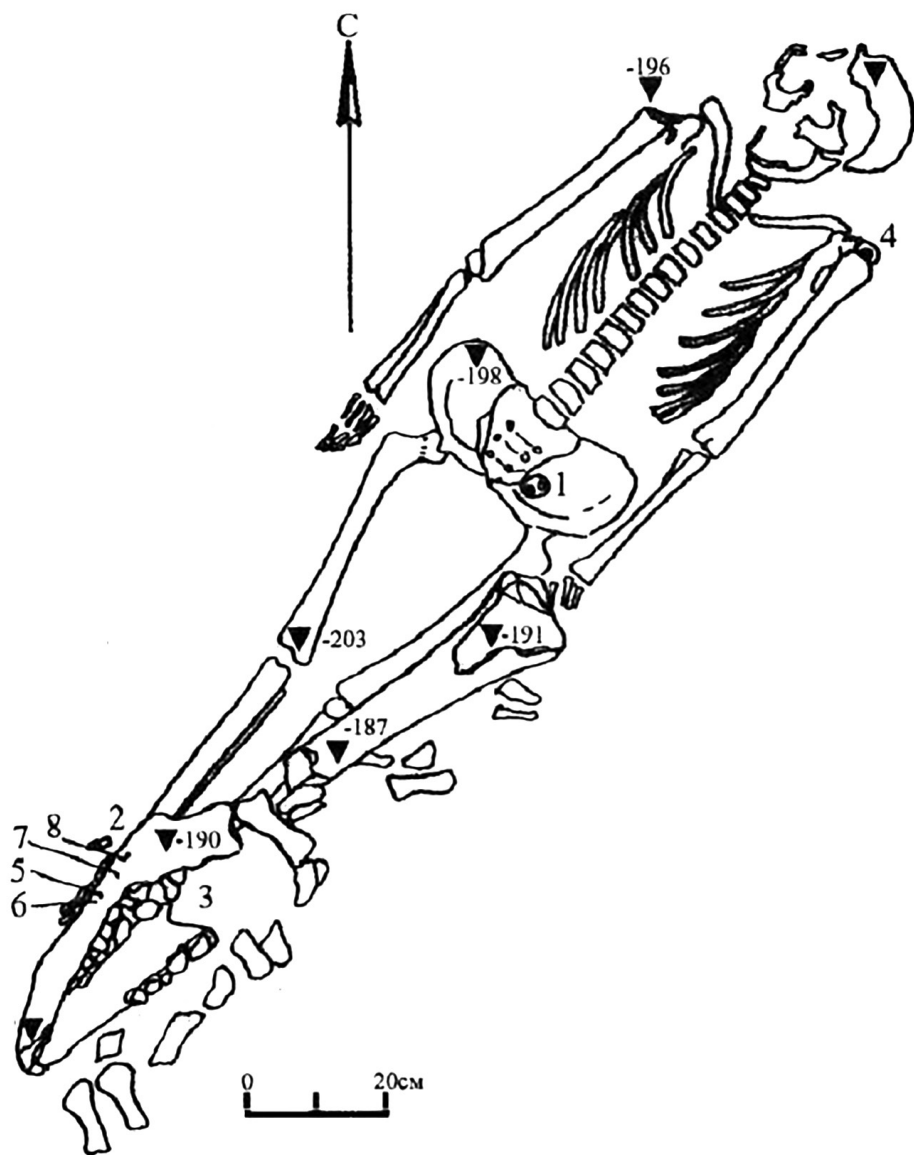
(Mesterházy 1987, 237.). A hun korszakban, a Kr.u. 4. század második felétől ismét általános lesz ennek a rítusnak a használata a Kaukázus és a Fekete-tenger északi előterében (Érdy 2001, 63.; Засецкая 1994, 12–22., 192.).²⁶ Rövidesen a Kárpát-medencében is alkalmazták ezt a temetkezési szokást (például Léva, Budapest–Zugló: Bóna 1993, 143.), ahol az avar korszakban szintén megtalál-

26 Érdy Miklós a mai Mongólia területén dokumentálta a részleges lovas temetkezéseket, amelyek az ázsiai hunok Kr.e. 8–Kr.u. 2. század közötti régészeti hagyatékához köthetők (Érdy 2001, 25, 50–54.).

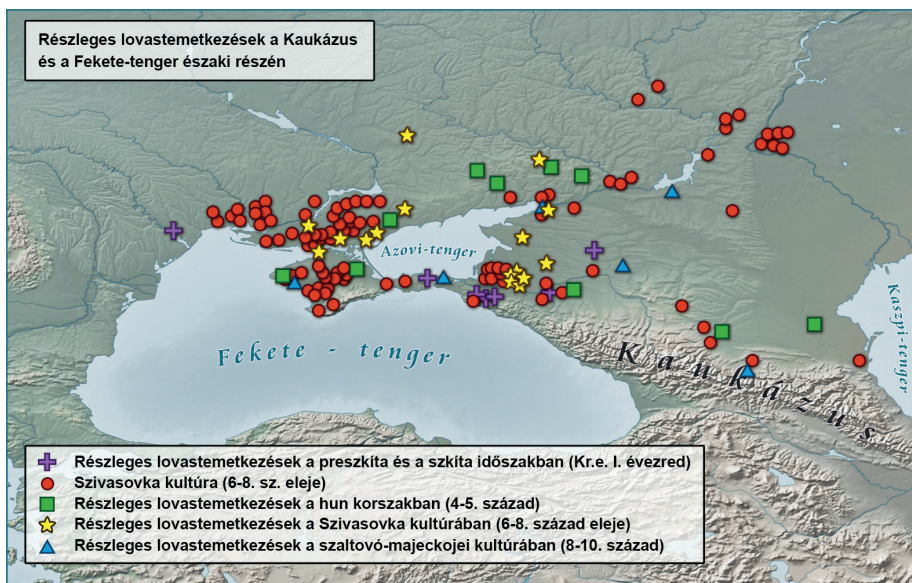
ható, a honfoglalás korában pedig általánosan elterjedt rítussá vált a gazdagabb temetkezésekben (László 1943, 196.). A részleges lovas temetkezéseknek az a típusa, amely a Kárpát-medencei honfoglalás kori temetkezésekben a leggyakoribb – vagyis amikor a halott bal oldalára, a láb mellé tették a lóbórt a benne hagyott fejjel és végtagokkal együtt – szintén a korai szkíta kortól mutatható ki aknasírokban a Meótság keleti mellékén (pl. Лимберис – Марченко 2014, 170.). A Fekete-tenger északnyugati partvidékén található szkíta kori katakombás temetőkben is előfordul a bal oldalon, az elhunyt lábához helyezve (Тельнов–Четвериков–Синика 2016, 143, 729.), és a hun korszakban is jelen van az Észak-Kaukázusban (Мамаев–Нарожный–Ростунов 2011, 108–114.) (3. kép), valamint a Meótság mellékén, ahol a honfoglaló magyaroknál dokumentált többi típussal együtt a 4. század végétől (Казанский–Мастыкова 2009, 116.) a 14. századig folyamatosan kimutatható (Атавин 1984, 134–143; Чхаидзе–Дружинина 2010, 110–125.).

Az ukrán és az orosz kutatás eredményei alapján e rítus a Meótság mellékén és a Kubán-vidéken a 6-7. századra datált Szivasovka-kultúrában is nagy számban van jelen (4. kép). A Szivasovka régészeti kultúrát az orosz és az ukrán kutatás a korabeli írott forrásokban szereplő sztyeppe-i lovasnomád népek, köztük a korai magyarokkal is kapcsolatba hozható onogurok és szabirok régészeti hagyatékával azonosítja. A kutatások szerint a Kelet-Európa sztyeppe-i övezetébe lokalizált Szivasovka-kultúra temetkezései egy kulturálisan rokon népcsoport emlékényaga, amelyet a korszak írott forrásai „bolgárok” köznév²⁷ is említenek. Флерова szerint „az onogurok, kutrigurok és utigurok mellett ide tartoznak a kazárok, barsilok, szarmaták, avarok, ugorok és más, ugyanebben a régióban élő népcsoportok” (Флерова 2002, 178–181.). Пашев a szabirot, az onogurokat és az ugorokat a Kubán-vidékre lokalizálta, míg a kutrigurokat, utigurokat a Fekete-tenger északi partvidékére (Пашев 2000, 107.). A Szivasovka-kultúrához tartozó sírok a Volga, Don, Kubán, Dnyeper és a Déli-Bug alsó folyása mentén fekvő sztyeppe-i övezetben és a Krím-félszigeten koncentrálódnak (Пашев 2000, 115.). Közös vonásuk, hogy bronzkori

27 A szó jelentése a török nyelvekben: keverék.

3. kép. Hun kori részleges lovas temetkezés az Észak-Kaukázusban.
(Мамаев–Нарожный–Ростунов 2011, 113, Рис. 2. nyomán.)

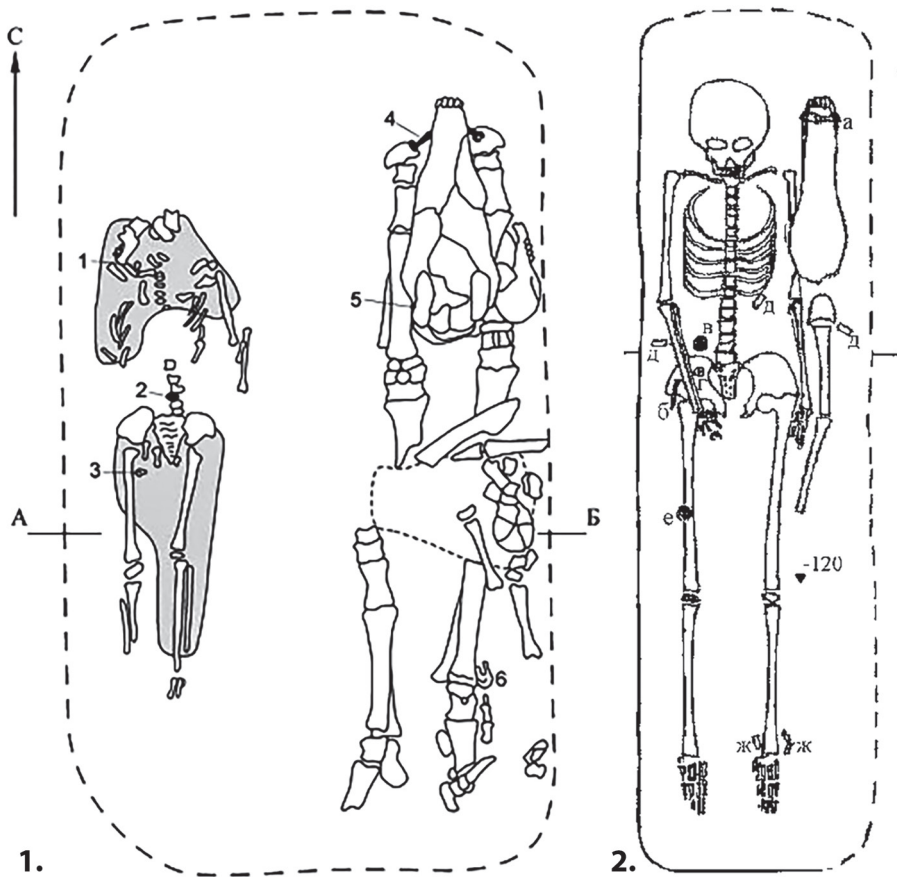
4. kép. Részleges lovas temetkezések elterjedési térképe a Fekete-tenger és a Kaukázus északi térségében. (A térképet Dorner Dániel készítette.)

kurgánokba ásták őket²⁸ és legtöbbször északkeleti, ritkán északi vagy keleti tájolásúak és többnyire részleges, valamint kisebb számban egész lócsontvázaikat is tartalmaztak. A temetkezésekre jellemzők még a részleges juh- és kecskemaradványok, az edényeket pedig rendszerint a koponya mellé helyezték. A sírok gyakori leletei a préselt, úgynevezett maszkos (heraldikus) veretek, az egy- vagy kétélű, P alakú függesztőfüles kardok és a keskeny karú csontmervítős íjak (Somogyi 1987, 145.). A maszkos vagy heraldikus veretek kialakulását

28 Fontos összefüggés, hogy az etelközi területhez sorolt szubbotyici horizont (9. század második fele) temetkezéseit, valamint az Urálon túli régió hasonló típusú leleteket is tartalmazó sírjait többnyire szintén bronzkori kurgánokba ásták. Az utóbbi területen található Szinyeglazovo lelőhely egyik kurgános sírjából I. Henrik német király (919–936) érméje is előkerült (Erdélyi 2008, 69.). Az érme tanúsága szerint az itteni honfoglaló magyar jellegű leleteket tartalmazó sírok a 10. század első feléből származhatnak, vagyis a honfoglalás kori Kárpát-medence emlékanyagával párhuzamosak, ezért ez a terület nem értékelhető „óshazaként”.

a Pontusz–Kaukázus térségéhez köti a kutatás (Bálint 1995, 163–194.). Ez a ve-
rettípus, ha kevesebb számban is, de jelen van a Kárpát-medencében és a Káma,
valamint az Urál vidékén, de az Urálon túli területeken is előfordul (például
Ujalgiben a 7-8. század elejére datálva: Komar 2018, 193.). A kutatás túlnyomó
része szerint az északi területekre délről, Kelet-Európa sztyeppei térségéből, a
Pontusz és a Kaukázus északi előteréből a 6-7. században juthattak el az ilyen
típusú övdíszek a „presztízsfegyverekkel”, lószerszámdíszekkel és egyéb, iráni
eredetű tárgyakkal együtt (Ахмедов 2016, 231–232.). A Szivasovka-kultúrát
időben felváltó szaltovó–majeckoi kultúra (8-10. század) aknasírjaiban a
részleges lovak szintén nagy számban megtalálhatók (Плетнева 1981, 62–74;
Bakay 1998, 239.). Esetenként az egységesen alánnak tartott észak-kaukázusi
katakombás temetőkben is előfordulnak, a kutatás ezt a temetkezési formát
viszont idegen elemnek tartja az alán leletanyagban (Успенский–Албергова
2021, 30–31.)

Mivel a sírok tájolását a kutatás többnyire etnikumjelzőnek véli, érde-
mes röviden áttekinteni a vizsgált térség részleges lovas temetkezéseit ebből
a szempontból is. A honfoglalás kori Kárpát-medencében a részleges lovas
temetkezésekre a nyugat-keleti tájolás jellemző, de előfordul az ÉNY-DK-i
(például Balatonrendes), a K–Ny-i (például Balatonlelle, Gyulafehérvár-Men-
tőállomás, Eger-Szépasszonyvölgy) és a D–É-i (például Köröstárkány) is. Az
ezt megelőző korszakban, az avar kori Kárpát-medencében szintén megtalál-
ható a részleges lovas temetkezés, ekkor azonban főként egész lovakat tettek
sírba. A jelenleg érvényes korszakbeosztás szerint a részleges lóval történő te-
metkezés többségében az avar korszak első felére jellemző (Némethi–Klima
1987–1989, 173–244.), de az avar korszak második feléből is ismerünk ilyen
sírokat. Az avar kori Kárpát-medence temetkezéseinél az összes tájolási irány
megtalálható, majd később fokozatosan egységesül az ÉNY-DK-i irányba
(például Orosháza-Béke TSZ, Szarvas-Grexa, Szeged-Makkoserdő, Klárafal-
va, Mokrin), míg a honfoglalás korában a Ny–K-i irány lesz az általános. Ha
összevetjük ezeket az adatokat a Kelet-Európa déli, pontuszi, Meóitisz melléki,
Kubán-vidéki részből ismert hasonló időszakból származó temetkezésekkel,
megállapítható, hogy ez a tendencia figyelhető meg ott is: a 6-7. század kö-
zötti időszakra datált Szivasovka-kultúrához tartozó temetkezéseket főként

5. kép. Részleges lovas temetkezések a Szivasovka-kultúrában a Meótság keleti (5. kép 1: Скарбовенко–Лифанов 2012, 46, Рис. 12. nyomán) és észak-nyugati (5. kép 2: Комар 2013, 47, Рис. 2. nyomán) mellékén.

ÉК–DNy, É–D, К–Ny-i irányba tájolták (Ld. pl.: Атавин 1996, 229–233.) (5. kép). A honfoglaló magyaroknál is megtalálható ÉNy–DK-i tájolás a lábhoz tett lóőrös változattal előfordul a Szivasovka-kultúra Don menti csoportjánál is (Комар 2013, 40, 51. Рис. 7.1.). A szaltovó-majeckojei kultúra aknasíros temetőiben a részleges lovas temetkezéseknél a Ny–К-i tájolás az egyik leg-

jellemzőbb irány (pl. Sarkel: *Byбeнok* 2010-2011, 64, 66.; Kepy: Erdélyi 2008, 23, 113.). Az Erdélyi István által a korai magyarokhoz kötött Kepy a Meótisz déli partvidékén, a Tamany-félszigeten, Kerccsel szemben található, ahonnan a honfoglaló magyarokra legjellemzőbb, kitömött lóbőrös változat került elő a koponyával és a lábszárcsontokkal együtt.

A kutatás megállapításai szerint a temetési szertartás során leölt ló feldolgozási módjának is etnikumjelző szerepe lehetett (ld. pl. *Атавин* 1984, 96.). Az elérhető adatok szerint a preszkíta és szkíta időkben a Kaukázus és a Fekete-tenger északi részén található részleges lovak esetében az ízületeknél csonkolt forma található meg, hasonlóan a hun kori temetkezésekhez. A kelet-európai, 6-7. századi Szivasovka-kultúra nomád népeinél az ízületeknél való csonkolás és a combcsontközepi elválasztás egyaránt megtalálható, csakúgy, mint a Kárpát-medencei avar korszakban.²⁹ A honfoglalás kori Kárpát-medencében viszont már csak az ízületeknél csonkolt forma jellemző (Vörös 2013, 328; Uő 2017, 99.).

3. Összegzés

A korai magyarság történetének felderítésére egyaránt fontos azoknak a népmozgásoknak a vizsgálata, amelyek a Kaukázus és a Fekete-tenger északi részén a szkíták megjelenésétől a magyar honfoglalásig terjedő időkben zajlottak. A magyarsággal kapcsolatba hozható népekre és népcsoportokra vonatkozó írott forrásokból kikövetkeztethető legrégebbi nyomok ugyanis az említett területekre és időkbe vezetnek. A régészeti jelenségek közül a legszembe-tűnőbb hasonlóságot a részleges lovas temetkezések jelentik. A részleges lovas temetkezések már a preszkíta és korai szkíta időkben megjelentek a Pontusz, Meótisz, Nyugat-Kaukázus térségében, majd a belső-ázsiai eredetű hunok nyugati irányú expanziójával összefüggésben a Kárpát-medencében is elterjedtek. Legnagyobb számban az egyik fontos kereskedelmi központ területén, a Se-

²⁹ A csonkolás módjaira vonatkozó megállapításokat a publikációkban szereplő képanyag alapján Prof. Dr. Sótónyi Péternek (Budapest, Állatorvostudományi Egyetem) köszönöm.

lyemút és a Prémút találkozásánál, a magyarság mitikus őshazájában, a Meótisz mellékén koncentrálnak. Az ukrán és az orosz kutatás legújabb eredményei alapján a részleges lovas temetkezések a Fekete-tenger északi előterében, a Meótisz mellékén és a Kubán-vidéken a 6-7. századra datált Szivasovka-kultúrára is nagy számban jellemzők. A Szivasovka régészeti kultúrát a különböző sztyeppe népek, köztük a korai magyarsággal kapcsolatba hozható onogurok és szabirok régészeti hagyatékának tartják. A térségben lokalizált régészeti kultúráknak alapvető jelentőségük van az írott forrásokból ismert, egykor ott élt népek származásának tisztázásában és Kárpát-medencei kapcsolatrendszerének feltérképezésében. A temető embertani anyagának genetikai vizsgálata a magyarság eredetének, etnikai összetételének meghatározásához és valós származástudatának kialakításához is hozzájárulhat. A régészeti adatok egy része (például a részleges lovas temetkezések) és a vonatkozó írott források (például Jordanes, Menandrosz, Ravennai geográfus, Regino, középkori magyar krónikák szkíta–hun–magyar azonosságra vonatkozó eredethagyománya) alapján feltehető, hogy a magyarság több hullámban a Meótisz mellékéről telepedett a Kárpát-medencébe, Árpád népének beköltözése csak a záróakkordja lehetett a honfoglalásnak.

IRODALOMJEGYZÉK

- Agyagási–Dékány 2019.** Agyagási Klára–Dékány Éva Katalin: Ótörök hatás a magyar osztályozószók kialakulásában. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Budapest–Piliscsaba, 2019. 41–75.
- Bakay 1998.** Bakay Kornél: Óstörténetünk régészeti forrásai II. Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc, 1998.
- Bálint 1969.** Bálint Csanád: A honfoglalás kori lovasmetkezések néhány kérdése. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1969. 1. sz. 107–114.
- Bálint 1974.** Bálint Csanád: A honfoglalás kori lovasmetkezések. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1974. 2. sz. 85–108.
- Bálint 1995.** Bálint Csanád: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Magyar Óstörténeti Könyvtár, Szeged, 1995.
- Bendefy 1999.** Bendefy László: *A magyarság kaukázusi őshazája. Gyeretyán országa*. Reprint kiadás Prof. Bakay Kornél bevezetőjével. Csutorás és társa, Budapest, 1999.
- Bendefy 2000.** Bendefy László: *A magyarság és középkélet*. Reprint kiadás, Csutorás és társa, Budapest, 2000.
- Bokor 1904.** Jordanes: *A görög eredete és tettei*. Fordította Bokor János. [Középkori krónikások. Szerk.: Gombos F. Albin] „Brassói Lapok” nyomdája, Brassó, 1904.
- Bóna 1993.** Bóna István: *A hunok és nagykirályaik*. Corvina Kiadó, Budapest, 1993.
- Dumézil 1986.** Dumézil, Georges: *Mítosz és eposz*. Tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Erdélyi 2008.** Erdélyi István: *Schytia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2008.
- Érdy 2001.** Érdy Miklós: *A hun lovasmetkezések*. Magánkiadás, West New York, 2001.

- Halasi Kun 1986.** Halasi Kun Tibor: A magyarság kaukázusi története. In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1943. 71–99.
- Harmatta 1989/1990.** Harmatta János: Bakath, az unnugurok városa. *Antik Tanulmányok*, 34. (1989/1990) 163–165.
- Harmatta 1992.** Harmatta János: Az onogur vándorlás. *Magyar Nyelv*, 88. (1992), 257–272.
- Hérodotosz IV.** *Hérodotosz történeti könyvei (görögül és magyarul)*. IV–VI. könyv. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Geréb József. Második kötet. A Magyar Tudományos Akadémia Kiadványa, Budapest, 1893.
- Horváth 1935.** Horváth Tibor: Az üllői és kiskőrösi avar temető. *Archaeologia Hungarica*, 19. (1935).
- Komar 2018.** Olekszij Komar: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2018.
- Krausz 1898.** Krausz Sámuel: Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. VI. Evilath a magyarok őshazája. *Ethnographia*, 9. (1898) 293–305.
- László 1943.** László Gyula: A magyar őstörténet régészete. In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1943. 191–207.
- Mesterházy 1987.** 1987 Korai avar részleges lovastemetkezések Ártándról és Biharkeresztesről. In: *Folia Archaeologica* 38 (1987) 219–245.
- Moravcsik 1927.** Moravcsik Gyula: Muagerisz király. *Magyar Nyelv*, 23. (1927) 258–271.
- Moravcsik 1930.** Moravcsik Gyula: Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv*, 26. (1930) 89–109.
- Nagy 1907.** Nagy Géza: A honfoglalók. *Ethnographia*, 18. (1907) 257–268.
- Nagy 1908.** Nagy Géza: A honfoglalók és a turkok. *Ethnographia*, 19. (1908) 257–271.
- Németh 1930.** Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930.
- Némethi–Klima 1987–1989.** Némethi Mária–Klima László: Kora avar kori lovas temetkezések. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, XXX–XXXII. (1987–1989) 173–244.

- Obrusánszky 2013.** Obrusánszky Borbála: *Hunok, hungárok, magyarok*. Kárpátia Műhely, Budapest, 2013.
- Somogyi 1987.** Somogyi Péter: Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschlüge zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der Pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Archaeologia Austriaca*, 71. (1987) 121–154.
- Somogyi 1997.** Somogyi Péter: Három kora avar kori sír Gyoma 264. sz. lelőhelyről. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica*, 3. (1997) 109–116.
- Sudár 2020.** Sudár Balázs: Hétország. Egy rejtélyes ország a 10. századi Kaukázusban. *Történelmi Szemle*, LXII. (2020) 2. sz. 213–221.
- Szabó 2014.** Szabó Pál: Hol is van Szkítia? Egy földrajzi fogalom történeti topográfiai változásairól. *Belvedere*, 3. (2014) 22–48.
- Szádeczky 1977.** Szádeczky-Kardoss Samu: Adalék a szavárd magyarság problematikájához. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tass András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 277–282.
- Szádeczky 1998.** Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár – Balassi Kiadó, Budapest, 1998.
- Szántó 2020.** Szántó Richárd: Ravennai Anonymus Cosmographiája és a korai magyar történet. *Acta Historica*, 145. (2020) 1. sz. 101–125.
- Télfy 1863.** Télfy János: *Magyarok őstörténete. Görög források a Scythák történetéhez*. Lauffer Vilmos. Pest, 1863.
- Thúry 1896.** Thúry József: A magyarok eredete; őshazája és vándorlása I. *Századok*, 30. (1896) 677–692.
- Thúry 1897.** Thúry József: A magyaroknak „szavarti aszfali” neve. *Századok*, 31. (1897) 391–403.
- Tóth 2010.** Tóth Csaba: *Magyar őstörténeti tanulmányok 2005–2010*. Mikes International, Hága, 2010.
- Vámbéry 1882.** Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Az MTA Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1882.
- Vörös 2013.** Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez (Archaeological data on the typology of tenth-century horse burials and burials with

horses in the Carpathian Basin). *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged (2013), 321–336.

Vörös 2017. Vörös István: Ló- és lovassírok. In: Garam Éva –Vida Tivadar – Koncz István – Skriba Péter – Szenthe Gergely – Szentpéteri József (szerk.): *László Gyula: A Csákberény-Orondpusztai avar kori temető.* Szent István király Múzeum, Székesfehérvár, 2017. 94–100.

OROSZ NYELVŰ SZAKIRODALOM:

Анфимов 1975. Анфимов, Н. В.: Новый памятник древнемеотской культуры (могильник у хут. Кубанского). // Скифский мир, Издательство Наукова думка, Киев, 1975, 35–51.

Атавин 1984. Атавин, А.Г.: Некоторые особенности захоронения чучела коня в кочевнических погребениях X–XIV вв. *Советская Археология* №. 1., 1984, 134–143.

Атавин 1996. Атавин, А. Г.: Погребения VII – начало VIII вв. из Восточного Приазовья // Культура евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. — Самарский областной историко краеведческий музей, Самара, 1996, 229–233.

Ахмедов 2016. Ахмедов, И. Р.: Поздние рязано-окские крестовидные фибулы и их роль в системе социально-иерархических маркеров. Краткие сообщения Института Археологии, Вып. 244, Издательский Дом ЯСК, Москва, 2016, 222–236.

Бубенок 2010–2011. Бубенок, О.Б.: Курганный могильник у стен Саркела-Белой Вежи (относительно обстоятельств возникновения некрополя). *Хазарский альманах.* Том 09 Харків, 2010–2011, 64–85.

Засецкая 1994. Засецкая, И. П.: Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху IV–VI вв. Эллипс Лтд, Санкт-Петербург, 1994.

Засецкая 2007. Засецкая, И. П et al.: Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племён Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху.// Изд-во Гос. Эрмитажа. С. Петербург, 2007.

- Казанский–Мастыкова 2009.** Казанский, М. М. – Мастыкова А. В.: «Царские» гунны и акациры. // Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем. Сборник посвящен юбилею И.П. Засецкой. — С. Петербург, 2009, 114–126.
- Комар 2013.** Комар, А.: Погребальные обряды болгар 2-й пол. VI – нач. VII в. (памятники типа Суханово). // Добруджа (24–25), Регионален исторически музей – Добрич, Регионален исторически музей – Силистра, 2013, 31–52.
- Лимберис–Марченко 2014.** Лимберис, Н.Ю. – Марченко И.И.: Новые протомеотские комплексы из Закубанья (могильник Железнодорожный-2). // Археологические вести, Вып. 20. Институт истории материальной культуры РАН, Санкт-Петербург, 2014, 165–182.
- Мамаев–Нарожный–Ростунов 2011.** Мамаев, Х.М – Нарожный, Е.И – Ростунов, Е.В.: Гунское погребение из Коби (Шелковской район Чеченской Республики) // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа выпуск 12. Армавир, 2011, 108–114.
- Новичихин 2006.** Новичихин, А.М.: Население Западного Закубанья в первой половине I тысячелетия до н. э. (по материалам погребальных памятников). РИО СГУТиКД, Анапа, 2006.
- Плетнева 1981.** Плетнева, С.А.: Степи Евразии в эпоху средневековья. Серия Археология СССР. Том 1. (20), Российская академия наук. Издательство «Наука». Москва, 1981.
- Плетнева 1976.** Плетнева, С. А.: Хазары. Наука, Москва, 1976.
- Рашев 2000.** Рашев, Р.: Прабългарите през V-VII век. Faber, София, 2000.
- Сазонов 1995.** Сазонов, А.А.: Ранняя группа конских жертвоприношений протомеотского могильника Пшиш-I // П.А.Дитлер (отв. ред.): Археология Адыгеи. Меоты, Майкоп, 1995. 84–107.
- Скарбовенко–Лифанов 2012.** Скарбовенко, В.А.–Лифанов, Н.А.: Погребально-поминальные комплексы раннесредневековых кочевников из Восточного Приазовья (по материалам раскопок могильников Лебеди IV и Лебеди VIII в 1980 г.). // Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Крыма, выпуск IV. Севастополь–Тюмень, 2012, 22–46.

- Тельнов–Четвериков–Синика 2016.** Тельнов, Н. П.– Четвериков, И. А –Синика, В. С.: Скифский могильник III-II вв. до н.э. у с. Глиное. Издательство Stratum plus, Тирасполь, 2016.
- Успенский–Албегова 2021.** Успенский, П. С. – Албегова (Царикаева), З. Х-М.: Древности Центрального Кавказа VII-XIII вв. (по материалам Даргавского могильника). Институт археологии РАН, Москва, 2021.
- Флерова 2002.** Флерова, В. Е.: Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону // Хазарский альманах. Издательский Дом ЯСК, Москва, 2002, 178–181.
- Чхаидзе–Дружинина 2010.** Чхаидзе, В.Н. – Дружинина, И.А.: Тяжеловооруженные золотоордынские воины Восточного Приазовья.//Батыр. Традиционная военная культура народов Евразии. № 1-2. Москва, 2010, 110–125.